

ROMANENS SØLVNITRAT

Det antisentimentale i den danske oplysningslitteratur

Denne artikel vil undersøge, hvordan det sentimentale blev diskuteret, tematiseret og parodieret i romanen i Danmark i 1700-tallet. "Det sentimentale" har ændret betydning siden 1700-tallet og er blevet sammenknyttet med andre begreber som "sansning" og "følelse". Jeg vil derfor begynde med at rammesætte begrebet i den betydning, som de danske 1700-talsforfattere brugte det, nemlig som overspændte følelser eller det sværmeriske. Herefter vil jeg argumentere for, at de danske romanforfattere fører diskussionen om begrebet ud fra, hvordan romangenren skildrer og frembringer det sentimentale snarere end som en del af en bredere følelseskultur. Artiklen vil vise, at de danske 1700-talsforfattere anså det sentimentale for at være en litterær strategi, og at de ville advare læsere imod den.

Diskussionen af det sværmeriske i den danske 1700-talsromankultur foregår igennem parodier på eller med reference til de internationalt mest centrale forfattere til følsomme romaner. Charlotta Dorothea Biehl udgav *Den unge Wartwig* i sin samling *Moralske Fortællinger* (1782), der parodierer læsningen af Johann Martin Millers *Sieewart, eine Klostersgeschichte* (1776), der var en af tidens mest læste, sentimentale romaner. I *Brevveksling imellem fortrolige Venner* (1774) lader Biehl sine karakterer føre en lang

brevudveksling angående Johan Wolfgang Goethes *Die Leiden des jungen Werthers* (1774) med fokus på den skadelige virkning, læsningen af værket kan have. I Knud Lyne Rahbeks to romaner *Hanna von Ostheim eller den kierlige Kone* (1790) og *Eulalia Meinau* (1798, fortsættelsen udkom 1806) bestemmes hovedpersonernes hele liv og skæbne af, hvad de har læst som børn. Mens hovedkarakteren i *Hanna von Ostheim* bliver dannet som et dydigt menneske gennem læsning af Rousseaus *Emile* (1762), får *Eulalia Menaus'* kvindelige hovedperson lov til at læse følelsesfulde romaner, og det gør hende til et overfølsomt menneske med alt for høje forventninger til kærligheden. I 1785 besluttede Charlotte Baden sig for at skrive videre på en roman, der var skrevet af den største engelske forfatter til følsomme romaner i århundredet, nemlig Samuel Richardson *The History of Sir Charles Grandison* (1753), fordi hun syntes, at den endte uforløst. Det blev hos Baden til *Den fortsatte Grandison* (1785). Af en brevkorrespondance, der fulgte efter udgivelsen af romanfortsættelsen, fremgår det, at Baden blev rost for ikke at skrive sentimentalt. Romanforfatterne er enige om, at det sværmeriske ikke bare opstår som følelse eller kommer af påvirkning fra verden, men at det fremkaldes af romanlitteraturen.¹

Jeg forsøger med artiklen at vise, at når de danske forfattere i 1700-tallets slutning beskæftiger sig med det sentimentale, gør de det med en kritisk distance og under indflydelse af et fornuftsideal. Danmark får derfor ikke samme type følsom roman i århundredet som England og Tyskland, men til gengæld en oplysende diskussion om det sentimentale ud fra de største europæiske hovedværker inden for traditionen. Jeg foreslår afslutningsvist, at den afvisning af det sentimentale, der findes i de danske 1700-talsromaner kan have påvirket litteraturen i det følgende århundrede således, at Danmark heller ikke der finder en lige så sentimental litterær strømning som de store nabolande.

1 Biehls og Badens afvisning af det sværmeriske er blevet nævnt af flere i receptionshistorien som hos Anne-Marie Mai i *Nordisk Kvindelitteraturhistorie* (for unge, 465-472).

DEN SENTIMENTALE KULT OG DEN DANSKE MODSTRØMNING

Forsøg på at klargøre det sentimentales oprindelse og brug i 1700-tallet kompliceres både af, at det sentimentale blev brugt i forskellige betydninger og, at det sommetider blandes sammen med beslægtede termer som på engelsk "sentiment", eller "sensibility".² Et eksempel på det sidste er Michael L. Frazers forsøg på – ud fra et perspektiv af moral- og politisk filosofi – at argumentere for, at der findes to oplysninger: den rationalistiske, der svarer til den sædvanlige opfattelse af århundredet som en oplysningens tidsalder, og en "sentimental" der indebærer en opmærksomhed rettet mod følelser, mellemmenneskelig sympati og det sentimentale (4).³ Argumentet om en sentimentalismestrømning i 1700-tallets filosofi, som løber parallelt med rationalismen, indebærer for Frazer, at han placerer nogle af tidens største rationalismetænkere som Immanuel Kant i den sentimentale rørelse. I det eneste eksempel på, at Kant skulle have talt direkte om det sentimentale, *Empfindelei*, bruger Kant imidlertid udtrykket til at betegne en svaghed, hvor passionerne tager over, der hvor viljen burde styre (23). Der er flere andre store oplysningstænkere, der er blevet forbundet med at skrive om det sentimentale, men som i virkeligheden ikke bruger begrebet på den måde, vi forstår det i dag. June Howard udpeger i "What Is Sentimentality?" Adam Smiths *Theory of Moral Sentiments* (1759) som sentimentalitetshistoriens begyndelse, men hendes behandling af Smith viser samtidig, at Smith ikke beskæftiger sig med det sentimentale, men med moralsk følsomhed

-
- 2 Mark Jefferson udpeger i sin artikel "What is Wrong with Sentimentality?" (1983) to vanskeligheder ved den måde, man bruger de engelske begreber på i dag i forhold til dets oprindelige betydning i 1700-tallet. For det første, at det i dag både er et hverdagsligt og et litterært begreb og for det andet, at det anskues overvejende negativt, modsat hvordan det blev brugt i 1700-tallet (Jefferson 519). Den hverdagslige brug af "sentimental" på både engelsk og dansk i dag indebærer en overdreven følelsesfuldhed og tilbøjelighed til at svælge i ømme og vemodige følelser (Hjort).
 - 3 Som det vil fremgå i det følgende, italesætter nogle forskere "det sentimentale", andre "sentimentalisme" og andre igen "sentimental", mens ordene hos flere også bruges synonymt. I min gennemgang af forskningstraditionen bruger jeg de former, de respektive forskere benytter, men anvender i min egen analyse "det sentimentale" på lige fod med "det sværmeriske", "følelsesfulde" og "overspændte", da begreberne er nogenlunde synonyme i dag.

og sympati. Smiths ideal var i stedet det usentimentale (Todd 27). Flere af 1700-tallets tænkere og filosoffer er på den måde uretmæssigt blevet tilskrevet ideer om det sentimentale. Grunden er, at begrebet ofte glider sammen med nærtliggende koncepter som sympati eller moralske følelser. Det vil være mere korrekt at sige, at Kant og Smith var optaget af forholdet mellem følelser og at handle moralsk ud fra medleven og empati, end af det sentimentale, sådan som vi forstår det i dag.

Den glidning, der sker mellem forskellige betydninger af det sentimentale, ligger allerede i 1700-talletsskribenternes brug af ordet. I "From Sentiment to Sentimentality: A Nineteenth-Century Lexicographical Search" har Marie Banfield undersøgt den leksikalske betydning af begreberne "sentiment" og "sentimental", og hun viser, at de i 1700-tallet havde en meget mere fleksibel betydning end i dag. Samuel Johnson definerer i sin ordbog *Dictionary of the English Language* fra 1755 "sentiment" som "Thought; notion; opinion" og altså ikke som følelser (Banfield 1). Locke associerede i *Essay Concerning Human Understanding* "sentiment" med abstrakte, moralske kvaliteter som vid og det, som kan udledes fra sanserne (2). Det er først i *Dictionary of the English Language* fra 1827, at "sentiment" defineres som følelseskategori (2). "Sentimental" og dets derivativer defineres også på meget forskellig vis op igennem 1700- og 1800-tallet. *Comprehensive English Dictionary* fra 1864 definerer "sentimentality" som fine følelser og en delikat følsomhed, mens "sentimentalism" og "sentimentalist" henviser til det moralsk forsmåede (3). Banfield fremhæver Sternes roman *A Sentimental Journey Through France and Italy* (1768) som et emblematiske eksempel på de mange forskellige betydninger, der har ligget i begreberne "sentiment" og "sentimental". Sterne bruger nemlig begreberne i de tre hovedbetydninger, Banfield finder i ordbøgerne: det sanselige, som tanker og som noget følelsesmæssigt (3).

I slutningen af 1700-tallet foreslog Friedrich Schiller, at det sentimentale ikke bare skal forstås som en følelse, men at det knytter sig til en særlig form for digtning. I *Om naiv og sentimental digtning* (1795–6) bestemmer han det som én ud af to hovedstrengene i poesien sammen med den naive digtning. Den sentimentale digter reflekterer ifølge Schiller over de indtryk,

objekterne giver ham og sommetider endda over denne refleksion.⁴ Derfor kan han komme til at idealisere, sværme eller blive overspændt til en sådan grad, at han helt fjerner sig fra virkeligheden og med Schillers ord "krænker den sanselige sandhed" (110-111).⁵ Det danske ord "sværmeri" kommer af det tyske "Schwärmerei" og det er netop det begreb, de danske romanforfattere er optaget af i slutningen af 1700-tallet.⁶ Manfred Engel gennemgår i "Die Rehabilitation des Schwärmers. Theorie und Darstellung des Schwärmens in Spätaufklärung und früher Goethezeit" (1994) den begrebshistoriske udvikling af ordet på tysk og viser, hvordan det sværmeriske i 1700-tallet var forbundet med overtro og blev set som fjende til oplysningens kerneværdi: fornuften (475-478). Den tyske digter Christoph Martin Wieland beskrev i 1775 det sværmeriske som en sjælelig tilstand løsrevet fra en substantiel genstand og rettet mod noget, der slet ikke findes eller mod et aspekt af noget eksisterende, som det ikke besidder (472).⁷ Det var denne forståelse af begrebet, de danske forfattere tog udgangspunkt i, når de angreb de overspændte følelser, som bestemte former for litteratur frembragte.

4 Schillers hovedeksempel på det sentimentale er Klopstock (74-84).

5 Nutidige definitioner af det sentimentale læner sig også op ad denne forståelse. I sin artikel "What is Wrong with Sentimentality?" (1983) adopterer Jefferson, om end han forfiner den, en definition af sentimentalitet som Mary Midgley har foreslået og som lyder: "Being sentimental is misrepresenting the world in order to indulge our feelings" (Midgley 385). Det sentimentale indebærer ud fra denne forståelse, at man lader sig optage af eller svælge så meget i følelserne, at man fjerner sig fra verden (385). Midgley argumenterer for, at det sentimentale har to konsekvenser: det forvrænger forventningerne og kan derved gøre det vanskeligt at gebærde sig i den virkelige verden, og som det andet kan det sentimentale overvælde os i en sådan grad, at det kan gøre, vi ikke kan reagere på det, der i virkeligheden burde have aftvunget os følelser (525).

6 Jens Hougaard viser i *Romantisk Kærlighed – 1. bog: Samfund og Ægteskab* (2008), hvordan det at sværme og ordets afledninger som sværmeri og sværmen i 1800-tallet i Danmark blev brugt om den "knap bevidste erotiske berøring" (2008, 231) og var forbundet med koketteriet. Hougaard taler dog ikke om brugen af begrebet i 1700-tallet.

7 Wieland skriver: "eine Erhitzung der Seele von Gegenständen, die entweder gar nicht in der Natur sind, oder wenigstens das nicht sind, wofür die berauschte Seele sie ansieht".

Janet Todd afgrænser i *Sensibility: An Introduction* sentimentalisme som strømning – eller som kult – som hun kalder den, til perioden mellem 1740 og 1770 udfoldet i romaner af Sterne, Mackenzie, Rousseau og Goethe (4-8). De danske forfattere begyndte da først at beskæftige sig med det sentimentale, da den sentimentale kult var slut. I et svar til Charlotte Baden vedrørende hendes *Den fortsatte Grandison* fra 1792 bemærker en anonym brevkorrespondent, at den danske litteratur endnu er forskånet fra det sentimentale (Baden, *tilligemed et Brev* 99). Det sentimentale havde ikke fundet ind i de danske romaner i starten af 1790'erne og kom heller ikke til det senere i århundredet.⁸ Der ses i Danmark i slutningen af århundredet i stedet en antisentimentalisme. Den type roman, der kommer på dansk i slutningen af 1700-tallet deler ikke desto mindre en vigtig præmis med den sentimentale litteratur. Janet Todd skriver sammenfattende, at den sentimentale litteratur bygger på en antagelse om, at litteratur og liv er forbundne, og at den litterære oplevelse kan påvirke livet direkte. Det er ud fra samme præmis, at den moraliserende litteratur advarer om det sentimentale. Forfatterne til den antisentimentale litteratur advarer netop mod det sentimentale, fordi de anerkender fiktionens store påvirkningskraft.

Den moraliserende og opdragende roman i Danmark opstod i 1780'erne og tæller forfattere som Charlotta Dorothea Biehl, Charlotte Baden, Knud Lyhne Rahbek, Christen Henriksen Pram og Emmanuel Balling. De danske romaner, der går forud for den opdragende litteratur, er robinsonader eller anden form for rejselitteratur, historiske romaner og formeksperimenter, der kun i sjældne tilfælde er centreret om, hvordan man begår sig i kærligheds- og ægteskabsforhold i borgerskabet. Den roman, der beskæftiger sig

8 Et af århundredets mest kendte værker Johannes Ewalds *Levnet og Meeninger* (1774-78) kan se ud som en undtagelse. Ewalds retrospektivt fremkaldte fascination af den fraværende Erandse som i værket opløser sig i idéen om kvindens digtningens katalysator, kan siges at være sværmerisk i sin optagethed af det, der ikke er til stede. Men den dvælende tanker om det fraværende er hos Ewald skrevet med en ironisk distance til det selvgranskende autobiografiske projekt og gør på Laurence Sternes manér op med idéen om at kunne skrive om det forgangne. Ewald kan altså heller ikke placeres ind i nogen sentimental litterær strømning.

med det antisentimentale, er altså en ny type litteratur om borgerskabet og opdragelsen, som dominerer i de sidste årtier af århundredet. Selve året 1780 blev indledt med et skrift mod det sentimentale i Danmark. Den tyske forfatter J.H. Campe havde i 1779 udgivet afhandlingen *Ueber Empfindsamkeit und Empfindelei in pädagogischer Hinsicht*, der blev oversat til dansk i tidsskriftet *Almindeligt Dansk Bibliothek* året efter. Campe skelner her mellem følsomhed og føleri og mener, at følsomheden er prisværdig, mens føleri er det stik modsatte. Ifølge Campe grunder den sande følsomhed sig i fornuften, mens følerier beror på dunkle følelser, og han advarer mod at give børn og unge mennesker romaner, der kan opildne sådanne følerier. Når Biehl, Rahbek og Baden tematiserer, parodierer og diskuterer det sværmeriske og overspændte, er de på linje med Campe. De afviser på forskellige måder det sentimentale som en overspændt følelse, der gør mennesket virkelighedsfjernet.⁹ Og for dem alle er spørgsmålet om det sentimentale knyttet til læsningen af romaner som det, der kan fremprovokere de farlige, sentimentale følelser.

DET, DER KUN ER TIL I ROMANER – BIEHLS LÆSNING AF TIDENS SENTIMENTALE LITTERATUR

Charlotta Dorothea Biehl var 1700-tallets mest produktive danske kvindelige forfatter og efterlod sig et af de mest omfangsrige forfatterskaber i Danmark i århundredet. Hun skrev inden for alle af tidens store genrer som drama, syngespil, historiske hofskildringer, moralske fortællinger, selvbiografi, breve, roman og oversættelser, mest berømmeligt af Cervantes *Don Quixote* (Alenius 10).¹⁰ I hendes brevroman *Brevvexlinger mellem fortrolige venner* indskrev hun en længere vurderende analyse af samtidens mest berygtede sentimentale roman: Goethes *Die Leiden des jungen Werthers*. Biehl indleder i *Brevvexlinger* diskussionen af *Werther* med, at brevsribenten Frøken F. (Charlotte) fortæller, at hun ikke bryder sig om værket, og selvom hun roser stilen, kan det for hende ikke opveje romanens slette moral. Hun

9 Se Hakon Stangerups *Romanen i Danmark i det 18. århundrede* (1936) for den udenlandske roman og dens indflydelse på de danske forfattere i 1700-tallet.

10 Se også Alenius og Mais portræt af Biehl i *Nordisk Kvindelitteraturhistorie* (370-380).

beskriver sin oplevelse med at læse værket som en modvillig forførelsesakt, hvor det sentimentale overtager hendes følelser:

Vel kan jeg ikke nægte, at Stilen er saa sød og henrivende, at den paa mange Steder drog Taarene strømmeviis ned af min Kinder, men da de, saa at sige, bleve mig afpressede imod min Villie, siden mig syntes, at hverken hans Lidelser eller Forhold fortiente det, uden at jeg var istand til at gjøre Reede for, hvori det bestod, som var mig anstødeligt, saa aftørede [sic] jeg mine Øine med Misfornøielse (Biehl *Brevvexling* bd. 1, 99)

De lidelser, Werther føler, har ikke en moralsk anstændig grund og derfor fordømmes den form for påvirkning, romanen aftvinger læseren. Biehl fordømmer ikke så meget romanen, fordi Werther begår den kristne synd, selvmordet, men på grund af de falske følelser, den frembringer – på grund af det sentimentale. Charlotte fortæller om sin oplevelse i et brev til Herr G., der svarer, at Goethes roman er en af de "farligste Bøger for unge Mennesker" (Biehl *Brevvexling* bd. 1, 104) efterfulgt af en længere belæring om det farlige ved de romaner, der er som *Werther*. Han advarer mod sværmeriet, der kan fremkaldes ved læsningen af fordævelige romaner. Det er, mener den mandlige brevskriver, især tyskerne, der har en tendens til det sværmeriske. Biehl beskriver igennem Herr G.: "Vore Tidens Sværmere", der "smelte af lutter Følelser; de aande Vellyst ved Naturens Skiønheders Beskuelse, de hæves i Skyerne over Menneskets medfødte Værdighed og sættes i Fyr og Flamme over Uliigheden i de menneskelige Vilkaar" (Biehl *Brevvexling* bd. 1, 107). En afvisning af det sværmeriske fuldt på linje med Wielands og Campes.

Brevvekslingen om *Die Leiden des jungen Werthers* fortsætter over flere sider, og et diskussionspunkt angår det pseudofaktuelle ved Goethes roman – det, at Goethe prætenderer, at værket er en samling af virkelige breve. Herr G. skriver til Charlotte, at *Werther* "er saa meget farligere og skadeligere, som den skiules under den Deeltagelse, vi troe at skyldte andres Lidelser" (Biehl *Brevvexling* bd. 1, 105). Han mener, at selvom værket foregiver at være en samling af Werthers efterladte papirer, kan det ikke være mere end grundhandlingen, der er hentet derfra, fordi stilen afslører, at der er tale om et værk af Goethe (105-106). Der ligger i kritikken, at værket bliver

endnu farligere, fordi det inviterer læseren til at engagere sig i en historie, der prætenderer at være sand og derfor også appellerer til medfølelse på lige fod med levende personer. Det problematiske med *Werther* er, at romanen burde være fremstillet som et skræmmeeksempel, men i stedet beder om læserens sympati. Goethe burde klargøre sin hensigt med værket og det allerede i titlen. Herr G. foreslår da, at: "Die Thorheiten oder Verirrungen des jungen Werthers [havde] været en langt rigtigere og mere passende Titel; thi da den bør berede Læseren til Virkningen, Forfatteren ønsker at frembringe" (Biehl *Brevvexling* bd. 1, 106). Han skriver videre i sit brev: "Hensigten af alle deslige Bøger maae enten være at opmuntre til Efterfølgelse, eller afskrække ved de sande eller opdigtede Personers Afbildning" (Biehl *Brevvexling* bd. 1, 106). Herr G.'s fremsatte syn på romaner svarer til Biehls eget. For Biehl skal det stå skærende klart, hvad der er afskrækkende, og hvad der er fremstillet som efterfølgelsesværdigt. Det er præcis sådan, hver eneste af Biehls prosafortællinger er komponeret. Herr G. sammenligner også *Werther* med filosofiske værker, og Biehl lader sin brevsriver slå fast, at *Werther* er værre end alle disse, fordi filosofiske skrifter kun efterlader et indtryk for et kort øjeblik, der så forsvinder igen, mens "hver en Side af *Werther* er [...] som lapis Infernalis [ætsende sølvnitrat], der æder om sig lige indtil Beenet" (Biehl *Brevvexling* bd. 1, 123). Ifølge Biehl har fiktionen altså endnu større magt end filosofien, fordi dens påvirkningskraft er vedblivende, og der er derfor des større grund til at gardere sig imod dens sværmerier.

Biehls *Den unge Wartwig*, der indgår i *Moralske Fortællinger* (1782), indeholder ikke blot en diskussion af den sentimentale litteratur, men en afprøvning af den sentimentale karakter. Værkets hovedperson, Wartwig, har modtaget en streng opdragelse af sin far, fordi faren har været bange for, at Wartwig ellers skulle blive "qvindagtig" og en "Kierling" [sic] (Biehl *Moralske* bd. 4, 268; 271). Resultatet bliver, at Wartwig ikke har noget filter over for det sentimentale. Han begynder at studere æstetik og køber dertil en mængde romaner blandt andre *Siegwart, eine Klostersgeschichte*, som han læser igen og igen. Da hans opdragelse ikke har gjort ham modstandsdygtig over for sentimental litteratur, og han heller ikke tidligere har været bekendt med at læse, bliver hans indlevelse i romanen så stærk, at han begynder at føle, hvad hovedpersonen føler, indrette sin livsførelse i forhold til

ham og tror, han kan få den Marianne, han læser om i romanen (120). Det bliver en Don Quixotisk historie, da Wartwig tror, han i den første kvinde, han møder, har fundet denne Marianne, som Don Quixote tror han har fundet Dulcinea (128). Ifølge Biehl er det farlige ikke i sig selv det at spejle sig i romankarakterer. Det er hele udgangspunktet for hendes virksomhed som forfatter til moralske fortællinger og romaner, at læseren enten finder karaktererne efterlevelselsværdige eller ser dem som skrækkesejler. Problemet er derimod, når læseren indleder sig på overspændte følelser uden at vide at gardere sig imod deres skadelige virkning.¹¹

Wartwigs gode ven Bertholdt forsøger at tale Wartwig til fornuft, da han ser, hvor følelsesmæssigt oprevet venen er blevet af romanlæsningen. En af hans strategier til at lede Wartwig fra romanens fantasiverden og tilbage til virkeligheden er at kritisere *Siegwart, eine Klostersgeschichte* både ud fra værkets dårlige moral og dets manglende æstetiske kvaliteter. Han insisterer paradoksalt nok på værkets uformåenhed, hvad angår netop den kvalitet, der har virket så stærkt på Wartwig. Bertholdt siger, at der ikke er den mindste lighed mellem romanens personer og virkelige mennesker. Han beklager, at: "Forfatteren ikke har anbragt mindste Sandsynlighed i den", for det er "en Digtets Pligt og største Fortieneste, at bedrage Læseren ved at opvække Deeltagelse hos ham i indbildte Væseners Skiebne" (Biehl *Moralske* bd. 4, 306). Bertholdt mener altså, at romanens mangel på æstetiske kvaliteter gør, at den hverken virker sandsynlig eller livagtig, og at ingen derfor vil kunne leve sig ind i værket. Men romanen har netop haft den effekt på Wartwig, som Bertholdt afskriver. Wartwig har indlevet sig så stærkt i den, at romanens univers er gledet ind i hans liv og er blevet

11 Der var generelt i tiden en frygt for fiktionens påvirkningskraft, og især den sentimentale litteratur. Frygten blev ikke kun artikulert af mandlige, men også af tidens mest kendte kvindelige forfattere som Elisabeth Haywood, Charlotte Lennox, Mary Wollstoncraft og Jane Austen. I Mary Wollstoncrafts revolutionerende feministiske tekst *A Vindication of the Rights of Woman* (1792) insisterer hun på rationalitet som det, der skal danne basis for en reform for kvinder. Wollstoncraft mente, at romaner kunne indgyde unge piger: "false notions and hopes, teach them affection, and shake their principles by representing love as irresistible" (Citeret fra Todd 137-138).

hans eget. Den gode romanlæser Bertholdt kan altså gennemskue værkets mangler, men Wartwig har hverken fået en tilstrækkelig god opdragelse eller træning i læsning til at vide at skærme sig imod det overfølsomme. Hans manglende opdragelse fra både faren og litteraturen gør, at han hverken kan læse romanerne eller virkeligheden rigtigt. Biehl siger dermed, at den gode læser kan gennemskue den slette litteratur og gardere sig imod den, men at mennesker, der som Wartwig ikke er blevet oplært i at læse, vil falde i med det sentimentale. På den måde bruger Biehl det sentimentale til at italesætte forskellen på fiktion og virkelighed. Den, der ikke er trænet i at skelne, vil lade sig opsluge af fiktionens univers, så det smelter sammen med virkeligheden.

Barthold forsøger at oplære sin ven i at skelne mellem fiktionen og virkeligheden. Han advarer Wartwig imod at tro på den type kærlighed, der fremstilles i romaner, og som ikke hører til i det virkelige liv: "den er kun til i Romaner; og de, som i det menneskelige Liv har vildet beviise denne Drifts Virkelighed, har som oftest gjort sig ulykkelige og elendige" (Biehl *Moralske* bd. 4, 317). Biehl gentager denne pointe i en lang række af sine historier i *Moralske Fortællinger*, hvor hun tematiserer romaner eller romanlæsning og pointerer, at romaner beskriver en type kærlighed, der kun findes i fiktionen, og som man derfor ikke skal stræbe efter i det virkelige liv. Et stjerneeksempel findes i *Pebersvenden*, hvor Fanny kun vil ægte manden, der bejler til hende, hvis han overbeviser hende om, at hans kærlighed *ikke* er så overvældende som i romaner. Hun siger til sin bejler: "min Kierlighed er grundet paa Høragtelse; overbeviis mig om det samme paa deres Side ved at hæmme en Henrykkelse, som kun skikker sig for Romaner" (*Moralske* bd. 1, 26).¹²

Først, da Wartwig finder væk fra romanens drømmeunivers, møder han en ordentlig kvinde at gifte sig med. Biehls morale med historien ekspliteres gennem den erkendelse, Wartwig er nået til:

12 Et andet eksempel findes i *Den Fortvivlede Elsker*, hvor bondepigen Grete roses for ikke at have læst nogen romaner og derfor heller ikke at "være befængt af deres Grillen" (Biehl *Moralske* bd. 3, 22). I *Den Nysgerrige* får den kvindelige protagonist følgende formaning af sin far: "Du ønsker nok at forestille en Roman-Heltinde, og ved at søge en Mand ud, som jeg ikke vil have til Svieggersøn, forskaffe dig Leylighed til at raabe og skrige over Tyrannie" (Biehl *Moralske* bd. 3, 301).

da han af Erfarenheden har lært, at en fyrig Indbildningskraft foreenet med Sandsernes Brusen let kan forleede unge Mennesker fra Pligternes Bane, naar Daarligheder viises dem under et falskt Skin, saa gjør han sig en sand Glæde af at advare andre ved sit Exempel fra et farligt og fordærveligt Sværmerie (*Moralske* bd. 4, 347).

Med disse ord afslutter Biehl *Moralske Fortællinger*. Biehls romaner er opfordringer til, hvad hun anser for det sentimentales modsætning, kultivret dydighed, og hendes middel er at fremvise både efterlevelsesværdige karakterer, der gør brug af deres fornuftige dømmekraft og afskrækkelses-eksempler, der ikke gør. Ved at efterleve hendes eksemplariske karakterer, kan sværmeriet undgås og fremtiden for den enkelte, for ægteskabet og for samfundet sikres.

Helt fra de første anmeldelser i samtiden i *Lærde Tidender* (1786) til Gyldendals nyeste litteraturhistorie *Dansk Litteraturs Historie* (Schack og Mortensen bd. 1, 594-95) er Biehls romaner blevet kritiseret for deres didaktiske pointer, ensartede præg og for at afbillede karakterer, der ligner hinanden til forveksling.¹³ Biehl bruger sine karakterer til at udtrykke en bestemt moralsk eller opdragelsesmæssig pointe snarere end til at udvikle forskelligartede personligheder, og hendes holdning til det sentimentale præger også hendes skrivestil. Hun udtrykker sin modstand mod det sentimentale gennem eksplicitte kommentarer, via karaktererne og gennem et plot, der bekræfter, at fornuftsargumentet sejrer, skrevet i en enkel stil, der befordrer klare, fornuftige pointer i stedet for at frembringe følelser. I stedet for at nedvurdere Biehls værker som æstetisk uinteressante, kan de læses som udtryk for, at de har et andet sigte end andre typer litteratur. Gennem sine romaner forsøger Biehl at lære læseren at skelne mellem sværmeri og fornuft og mellem fiktion og virkelighed uden at indstifte tolkningsmæssige vanskeligheder, men ved at fremlægge klare budskaber og moraler.

13 Biehls selvbiografi er omvendt blevet rost flere gange i nyere tid. I *Dansk litteraturs historie* fremhæves den positivt (Schack og Petersen), og Anne-Marie Mai mener endda, at det er et ud af fire værker fra perioden, der bør stå som et hovedværk i verdenslitteraturen (*Hvor litteraturen*).

FOR TIDLIG ROMANLÆSNING ELLER KUNSTIGE LÆGEMIDLER

I *Wartwig* viser Biehl, at den, der ikke får en opdragelse, som gør ham modstandsdygtig overfor sentimentale romaner, let lade sig forføre af sådanne. I Rahbeks to romaner *Hanna von Ostheim eller den kierlige Kone* (1790) og *Eulalia Meinau* (1798) udspilles en tilsvarende moralsk pointe gennem to spejlfigurer. I *Hanna von Ostheim* bliver Hanna opdraget af sin far, der har ladet sig inspirere af Rousseauske principper om, at barnet skal følge sine naturlige tilbøjeligheder, samtidig med, at hun læser femte bog af *Emile*, der handler om opdragelsen af Emiles kommende kone Sophie (1790, 80). Rahbek beskriver Hannas opdragelse som følger:

hendes Følelser, troede han [hendes far] derimod, maatte paa ingen Maade fremskyndes men Naturens Vink troligen Følges, som først satte Lidenskabernes Tid i de Aar, da Fornuften alt har faaet nogen Styrke og Fasthed. Meget let, holdt han for, kunde man ved at drive Følelserne, og frelse dem i ubetimelig Tid, frembringe Svæmere, hos hvilke Lidenskaberne og Indbildninskraften i de spædere Aar fik et Herredom Over Fornuften, hvilket de aldrig siden lod sig betage. (109)

Denne opdragelse, der skærmer Hanna fra sværmeriske følelser, giver hende en personlighed, der hjælper hende igennem et utal af urimelige situationer og sørger for, at hun ender som en af Rahbeks eneste lykkelige romankarakterer.

Rahbek indleder *Eulalia Meinau* med en erklæring om, at hendes opvækst vil han ikke "dvæle ved at fortælle [om], da man maaskee deri torde fiinde en Gientagelse af, hvad om Hanna von Ostheims Barndom er blevet fortalt" (18). Læseren skal altså forstå, at Eulalia har fået stort set samme opdragelse som Hannah, men den afviger alligevel på ét punkt, og dette punkt "bestemte Eulalias hele tilkommende Skæbne" (108). Forskellen er, at Eulalia får alt for tidligt kendskab til følelserne gennem læsning af sentimentale romaner, mens Hanna først bliver bekendt med følelserne, da hendes fornuft er klar til det. Rahbeks to romaner bliver da spejlingshistorier. *Hanna von Ostheim* illustrerer den form for opdragelse, der følger Rousseaus principper om at dyrke barnets naturlige tilbøjeligheder og som undgår sentimental litteratur, mens Eulalias følsomhed kunstigt aktiveres af sentimentale romaner. Rahbek skriver om den måde, Eulalias far opdrager hende på: "ved tillige at anføre hende til at

læse de Digtere, i hvis Lidenskabelige, rørende Skildringer hans saarede Hierte fandt Næring og Lindring, nedlagde han hos hende den første Grundspire til den digteriske og sværmeriske, der siden gjorde hende saa interessant og saa ulykkelig" (109). Det sværmeriske og følelsesfulde gør interessant, men ulykkelig. Når Rahbek viser, hvordan (pige)barnet skal holdes tilbage fra følelserne, er det i direkte overensstemmelse med Rousseaus tanker i *Emile*, hvor Rousseau skriver, at man bør forlænge tidsrummet, inden børn får kendskab til lidenskaber og følelser (2. del, 4. bog). Det er romanlæsning, der ødelægger Eulalias forestillinger om kærlighed og ægteskab, og senere i hendes liv viser det sig da også, at hendes mand ikke kan leve op til de idéer om kærlighed, hun har fået gennem fiktionen. Rahbek skriver:

[T]il Ulykke er jo næsten al Fruentimmerlæsning eene indskrænket til Imaginations-Værker, som unægtelig er den allerskadeligste Næring for en overspændt Phantasi, der oven i Kiøbet ægges ved Ørkesløshed. For at gjøre det Onde end værre, sendte Hændelsen hende de erotisksværmeriske Skrifter [...] Naturligviis maatte denne Læsning, isteden for at afhielpe den Tomhed, hvorunder hun sukkede meget mere opægge hendes Længsler og Savn, og opfylde hendes sværmeriske Indbildningskraft med Kiærligheds og Lyksaligheds Idealer, som det ikke stod til Meinau [hendes mand] at realisere (124).

I stedet for i sin mand, forelsker Eulalia sig i Dider, der med sin falske optræden imiterer den sentimentale romankarakter. Eulalia forelsker sig i en mand, der opfører sig i overensstemmelse med de idealer om kærlighed, hun har læst om i sine romanerne, men han viser sig blot at være en bedrager, der fører hende i ulykke. Det følelsesfulde bliver altså hos Rahbek som ved Biehl fremkaldt af romanlæsning. Mens Biehl viser, at romanlæsning er farlig, fordi det kan føre til sværmeri, udpeger Rahbek det i oplysningstiden mere overraskende problem, at romaner kan *oplyse* for tidligt. Romaner kan bidrage til, at et menneske oplyses om den kødelige kærlighed for tidligt, og derfra er der ingen vej tilbage til uskyldstilstanden. I Rahbeks teori om romanernes virkningskraft er der imidlertid en interessant undtagelse. Mens han mener, at romanlæsning er fordærvelig for den dydige, kan den for den, der i forvejen er letsindig, have en lindrende virkning. Han skriver i sin roman *Melnek* (1793-1806), at "for vor letsindige, fordærvede, fra

Barndommen af flanende og leflende Ungdom ere de maaskee en tienligste Modgift; dem er det vel ikke ugavnligt, at lære at kiende de Følelser og Lidenskaber selv" (217). De romaner, der vil korrumpere den, der i forvejen har et godt sind, kan altså i nogle tilfælde lære den, der allerede er på afveje, noget nyttigt om følelser og lidenskaber. Rahbek konstaterer endda, at romaner i sådanne tilfælde kan virke som "kunstige Lægemedler" (218).

BALANCEN MELLEM FØLSOMHED OG DET SENTIMENTALE

Mens Biehl diskuterer den sentimentale litteratur skrevet af periodens mest læste tyske forfattere, og Rahbek skriver med udgangspunkt i Rousseaus *Emile*, tager Charlotte Baden fat på den mest berømte af de engelske forfattere til følsomme romaner, nemlig Samuel Richardson. Hun udgav i 1782 *Den fortsatte Grandison* i *Bibliothek for det smukke Kiøn* som en direkte fortsættelse af Richardsons roman *The History of Sir Charles Grandison* (1753). I *The History of Sir Charles Grandison* redder Charles Grandison Harriet Byron, da hun er blevet kidnappet. Harriet ønsker derpå at ægte sin redningsmand, men han har allerede lovet sig bort til italieneren Clementina della Porretta. Da Clementina er katolik og Charles protestant, og ingen af dem villig til at konvertere, forpurrer det imidlertid deres ægteskab, og Charles vender hjem og ægter Harriet i stedet. Men Baden var fortørnet over ikke at have fået svar på, hvad der herefter blev af Clementina. Derfor fortsatte hun romanen på dansk. Til forskel fra Richardson gør Baden ikke brug af forfatterkommentarer, men ellers viderefører hun brevkorrespondancen fra Richardsons brevroman. Harriet og Charles modtager i Badens fortsættelse breve fra Clementine, der fortæller, at hun er gået i kloster efter at have afvist greven Belvedere, der har friet til hende. I klostret får hun en veninde, Peralöse, der imidlertid har søgt ind i klosteret, fordi hun er ulykkeligt forelsket i Belvedere. Harriet og Charles tager til Bologna for at støtte Clementine, der er blevet helt syg af kærlighed, men da ligger hun allerede på sit dødsleje. Clementine når netop at gifte sig med Belvedere, før hun ånder ud foran dem alle. Med sidehistorien om Peralöse indskyder Baden endnu en karakter i fortællingen, og af læserbrevene, hun modtog efter at have udgivet romanfortsættelsen, fremgår det, at læserne mente,

hun havde gjort præcis det samme, som hun havde anklaget Richardson for – hun havde efterladt en karakter uden at fortælle dennes historie til ende.

Brevkorrespondancerne fortæller både om, hvordan Badens værk blev modtaget og hvilke tanker, hun selv havde gjort sig om det. I et af sine breve tematiserer hun følelsesmæssige reaktioner på litteratur og fremsætter sin holdning med udgangspunkt i netop de to romaner, Biehl behandler i *Moralske fortællinger* og *Brevvexlinger*. Baden skriver:

Synes Dem ikke, at man angriber vort Kiøn for meget, ved den Følsomhed, vi beskyldes for at have høstet af en Siegwarts, en Werthers og slige Bøgers Læsning? Og iblant disse er ikke en Grandison undtaget. Visselig: mig synes, vort Kiøn beskyldes uskyldig [...] Paa hvad Maade – mine Herrer, der bebreide vort Kiøn Følsomhed – maatte jeg spørge, skulde man kunne læse en rørende Fortælling med Eftertanke, uden at sætte sig i den lidende Persons Forfatning?" (*tilligemed et Brev* 97).

Baden sammenligner romangenren med skuespillet og spørger, om man kan se Lessings *Emilie Galotti* opført uden at føle med faderen og afsky Marinelli (*tilligemed et Brev* 97). Hun appellerer til en aristotelisk idé om medliden og mener ikke, det er dadelværdigt at sætte sig i de lidende personers sted og føle med dem. Baden går dermed til forsvar for medfølelsen. En anonym mandlig brevkorrespondent svarer på dette offentlige brev. Han skriver, at når nogle mænd kritiserer det følsomme, er det for "at give vore Læserinder Advarsler imod den overdrevne Følsomhed, i Særdeleshed da vi endnu have lidt eller intet derom i vort Sprog" (Baden, *tilligemed et Brev* 99). Skribenten fortsætter med, at der, selvom det følsomme endnu ikke har fundet ind i nogen dansk roman, findes nogen læsere, der er blevet "befængte" især fra læsningen af tyske romaner, og at man må bruge alle hjælpemidler for at "helbrede" disse læsere (99). At der blev skrevet særligt mange sentimentale romaner i Tyskland i 1700-tallet bekræftes af den senere forskningslitteratur som Janet Todds, der viser, at det sentimentale i Tyskland satte sig igennem med megen mere systematik og gennemslagskraft end i andre lande (30). Den overdrevne følsomhed karakteriseres af den mandlige brevskribent som en sygdom, man må søge lægende midler imod. Skribenten understreger, at der er forskel på følsomhed og *overdrevnen følsomhed*, og at Badens skrift holder sig til det første: "Aldrig kunde det falde os ind, at dadle den ædle Følsomhed, som De, Høistærede! her

har behaget at beskrive og som De selv, til Ære for Deres Hierte, besidder" (*tilligemed et Brev* 99). Men skribenten pointerer, at der er en hårfin grænse mellem det følsomme og det sentimentale. Følsomhed er rosværdig, "men da de fleste Dyder kunne overdrives og udarte til Laster", bør gives advarsler "imod den overdrevne Følsomhed, om ikke til dem, som allerede ved fornuftig Læsning havde forhvervet sig sunde, bestemte Grundsætninger; saa dog til de Yngre, som begynde at danne deres Tænkemaade, og som ikke saa letteligen kunne skielne imellem det Sande og Falske" (99-100). Fornuftig læsning kan altså holde sindet på ret køl og opøve læseren i at tage afstand fra det overfølsomme, men for unge og uerfarne læsere er de overfølsomme tekster farlig læsning. Det er helt tilsvarende Biehls og Rahbeks budskab og peger på en generel holdning i tiden.

ROMANEN SOM BÅDE SYGDOM OG VACCINE

Janet Todd forklarer, at den sentimentale litteratur i sin oprindelige form stræbte efter at vise mennesker, hvordan de skulle opføre sig og respondere på livets oplevelser. Den ville være pædagogisk eksempellitteratur, der skulle lære læseren om passende reaktioner i forskellige situationer (Todd 4). Det er det samme, Biehl, Rahbek og Baden vil med deres opdragende romaner og fortællinger, men her er det sentimentale modstanderen, og de er forholdsvis enige om, hvad det skadelige består i. Ifølge Biehls *Wartwig* er det farlige ved det sentimentale, at det kan lede et menneske ind i en anden verden end den reelle og dermed fjerne ham eller hende fra det, der foregår i virkeligheden. Ifølge Rahbek *Eulalia Meinau* kan det give forkerte forestillinger om virkeligheden, og brevkorrespondancen omkring Badens *Den fortsatte Grandison* viser en frygt for, at det i den sværmeriske tilstand er umuligt at skelne mellem det falske og det sande. Romanforfatterne og diskussionerne omkring dem artikulerer dermed den frygt, at den, der lader sig hensynke i sværmeriske følelser, fjerner sig fra den virkelige verden og indhyles i false forestillinger.

Det sentimentale kom for sent til at få nogen indvirkning i Danmark i 1700-tallet. Det er først i 1780'erne, at de danske romanforfattere begynder at diskutere det overfølsomme, og da havde strømmingen allerede været på

sit højeste i udlandet. Den antisentimentalisme, der kom i Danmark, var rettet mod tidens største sentimentale romaner fra Tyskland og England og viser, at romanforfatterne mente, at det var romanlæsning, der afstedkom det sentimentale. Det betyder imidlertid også ifølge de danske romanforfattere, at romaner kan være det sentimentales vaccine. Biehl, Rahbek og brevkorrespondancen omkring Badens *Den fortsatte Grandison* giver udtryk for den holdning, at fornuftig læsning kan gøre læserne immune over for det sentimentale. Det sentimentale kommer af sværmeriske romaner og kan kureres med fornuftslæsning. Hos Biehl er den, der kan skelne mellem de forskellige typer af litteratur den, der har læst megen litteratur. Rahbek skriver, at følsomme romaner måske vil kunne virke som et lægemiddel for den, der i forvejen er fordærvet. Ifølge brevkorrespondancen omkring *Den fortsatte Grandison* kan fornuftig læsning træne læseren i at tage afstand fra det sværmeriske. Det er bemærkelsesværdigt, at de alle bruger sygdoms-metaforer til at beskrive det sentimentale og medicin-metaforer til at karakterisere fornuftslæsning. Det får det sentimentale til at fremstå som en fysisk lidelse. Diskussionen om det sentimentale viser den enorme magt, romanen blev tillagt: den kunne gøre et menneske verdensfjernt, men den kunne også opdrage og skærme mod farlige følelser. Det var det sentimentale som en trussel, der kom inde fra romanen selv, der samtidig fik dens forfattere til at fremhæve genrens virkningskraft.

Måske har den sene ankomst af diskussionen om det sentimentale og den gennemgående kritiske holdning, der ses i slutningen af 1700-tallet, bevirket, at der i Danmark heller ikke det efterfølgende århundrede var en lige så klar sentimental strømning som det eksempelvis ses i England med Dickens som det hyppigst fremhævede eksempel og i Tyskland med Sturm und Drang-bevægelsen. Af de danske litteraturhistorier er det kun F. J. Billeskov Jansens *Danmarks digtekunst*, der inkluderer det sentimentale i sin karakteristik af 1800-tallet. Mellem "universalromantikken" og "romantisme" finder han en epoke, han kalder "nordisk og sentimental romantik" (bd. 3, 56). Men selvom han indleder sin beskrivelse af den sentimentale romantik med strømninger fra Tyskland, fører Billeskov Jansen ikke ideen om den sentimentale digtning videre i dansk kontekst hos de forfattere, han beskriver. De danske 1700-talsforfatters afvisning af det

sentimentale kan have været bestemmende for, at dansk litteratur heller ikke i det følgende århundrede for alvor fik en sentimental strømning som de store nabolande.

Simona Zetterberg-Nielsen, lektor ved Nordisk sprog og litteratur ved Aarhus Universitet. Har udgivet bøgerne *Fiktion* (2018) og *Fiktionalitet i litteratur, sprog og medier* (2019) med Jan Maintz og Henrik Skov Nielsen. Derudover har hun publiceret om bl.a. 1700-tallet, romangenren og fiktionalitet i tidsskrifter som *Narrative*, *Poetics Today*, *Nordica*, *The Living Handbook of Narratology* og *The Oxford Encyclopedia of Literary Theory*

THE LAPIS INFERNALIS OF THE NOVEL

The Rejection of Sentimentality in the Danish Enlightenment

This article explores the possibility of sentimentality in the Danish Enlightenment by investigating the Danish novels of the late eighteenth century. In Denmark, it was not until the 1780s that marriage, upbringing and relationships of love became the focus of the novel. By that time, the European current of sentimentalism had already turned to anti-sentimentalism. Therefore, the Danish novels never embraced the sentimental tendency, but instead discussed well-renowned sentimental novels in order to articulate a morality directed by reason. The article elucidates how Charlotta Dorothea Biehl's collection *Moralske fortællinger* [Moral Tales] (1781-1782) and her epistolary novel *Brevvexling imellem fortrolige Venner* [Epistolary Correspondence between Intimate Friends] (1774), Knud Lyne Rahbek's novels *Hanna von Ostheim eller den kierlige Kone* [Hanna von Ostheim and the loving wife] (1790) and *Eulalia Meinau* (1798, 1806) and Charlotte Baden's *Den fortsatte Grandison* [The Continued Grandison] (1782) discuss some of the most famous sentimental novels of the time: Wolfgang Goethe's *Die Leiden des jungen Werthers* (1774), Martin Miller's *Siegwart, eine Klostersgeschichte* (1776), Rousseau's *Emile* and Samuel Richardson's *The History of Sir Charles Grandison* (1753). Biehl, Rahbek and Baden used the internationally famous novels as discussion partners, material for parody and as points for continuation, with the aim of warning against sentimentality and promoting a reading practice that facilitated reason and a virtuous living. Finally, the article

suggests that the eighteenth century current of anti-sentimentalism in Denmark might have survived into the next century.

KEYWORDS

DA: Sentimentalitet; følsomhed; 1700-talsromanen; Charlotta Dorothea Biehl, Charlotte Baden

EN: Sentimentality; sensibility; the 18th century novel; Charlotta Dorothea Biehl, Charlotte Baden

LITTERATUR

Alenius, Marianne og Anne-Marie Mai. "Århundredets brevskriver. Om Charlotta Dorothea Biehl." *Nordisk Kvindelitteraturhistorie 1 – I Guds navn*. Red. Møller Jensen, Elisabeth, Elisabeth Andersen, Anne Marie Petersen. København: Rosinante/Munksgaard, 1993. 370-380.

Alenius, Marianne. *Brev til eftertiden. Om Charlotta Dorothea Biehls selvbiografi og andre breve*. København: Museum Tusulanums forlag, 1987.

Baden, Charlotte. *Den fortsatte Grandison, i Sexten Breve*. København: Gyldendal, 1785.

Baden, Charlotte. *Den fortsatte Grandison, tilligemed et Brev til Forfatterinden, hendes Svar, og en Fortælling*. København: Boghandler Mallings Forlag, 1792.

Banfield, Marie. "From Sentiment to Sentimentality: A Nineteenth-Century Lexicographical Search." *Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century* 4 (2007). DOI:10.16995/ntn.459

Biehl, Charlotta Dorothea. *Moralske Fortællinger* (bind 1-4). København [u. forlag], 1781-1782.

Biehl, Charlotta Dorothea. *Brevvexling imellem fortrolige Venner* (bind 1-3). København [u. forlag], 1783.

Billeskov Jansen, F. J. *Danmarks digtekunst. Tredje bog. Romantik og Romantisme*. (Anden udgave). København: Munksgaard, 1964.

Campe, Joachim Henrich. *Ueber Empfindsamkeit und Empfinderei in pädagogischer Hinsich*. Hamburg: Heroldschen Buchhandlung, 1779.

Dines Johansen, Jørgen. "Fornuft og følelser – vellyst og dyd. Et essay om træk af litteraturens borgerliggørelse i 1700-tallet". *1700-tallets litterære kultur*. Red. Andersen, Frits, Ole Birklund Andersen og Peter Dahl. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 1999. 14-54.

Engel, Manfred. "Die Rehabilitation des Schwärmers. Theorie und Darstellung des Schwärmers in Spätaulärung und früher Goethezeit." *Der ganze Mensch: Anthropologie und Literatur im 18. Jahrhundert*. Red. Schings, Hans-Jürgen. Stuttgart: Metzler, 1994. 469-498.

Frazer, Michael L. *The Enlightenment of Sympathy: Justice and the Moral Sentiments in the Eighteenth Century and Today*. Oxford: Oxford University Press, 2010.

- Hougaard, Jens. *Romantisk Kærlighed – 1. bog: Samfund og Ægteskab*. Århus: Klim, 2008.
- Habermas, Jürgen. *Borgerlig Offentlighed – Offentlighedens strukturændring. Undersøgelser af en kategori i det borgerlige samfund*. (Oversat af Henning Vangsgaard). København: Informations forlag, 2009.
- Howard, June. "What Is Sentimentality?" *American Literary History*. 11:1 (1999): 63-81.
- Hjort, Ebba, Iver Kjær, Kjeld Kristensen, Ole Norling-Christensen, Lars Trap-Jensen, Sanni Nimb og Henrik Lorentzen. "Ordnets". 19. Januar 2021. <<https://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=sentimental>>
- Jefferson, Mark. "What is Wrong With Sentimentality?" *Mind*. 92: 368 (1983): 519-529.
- Klitgaard Povlsen, Karen. "1700-tallets europæiske litterære salonkultur". *1700-tallets litterære kultur*. Red. Andersen, Frits, Ole Birklund Andersen og Peter Dahl. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 1999. 152-173.
- Mai, Anne-Marie. *Hvor litteraturen finder sted. Bidrag til dansk litteraturs historie*. København: Gyldendal, 2010.
- Mai, Anne-Marie "...for unge og erfarne Personer af mit Kiøn. Om Charlotte Dorothea Biehls moralske fortællinger og Sophia Lovisa Charlottes moralske brevfortællinger." *Nordisk Kvindelitteraturhistorie 1 – I Guds navn*. Red. Møller Jensen, Elisabeth, Elisabeth Andersen, Anne Marie Petersen. København: Rosinante/Munksgaard, 1993. 465-472.
- Midgley, Mary. "Brutality and Sentimentality." *Philosophy*. 54: 209 (1979): 385-389.
- Schack, May og Klaus P Mortensen. *Dansk litteraturs historie. Bind 1. 1100-1800*. København: Gyldendal, 2007.
- Rahbek, Knud Lyne. *Hanna von Ostheim eller den kierlige Kone [1790]*. K. L. Rahbeks samlede Fortællinger bd. 1., 1804. 60-180.
- Rahbek, Knud Lyne. *Eulalia Meinau [1798]*. K. L. Rahbeks samlede Fortællinger bd. 3, 1806. 101-326.
- Rahbek, Knud Lyne. *Melnek [1793-1806]*. K. L. Rahbeks samlede Fortællinger bd. 2, 1805. 125-368.
- Rousseau, Emilie [1762]. *Emilie eller Om opdragelsen*. (Oversættelse Kristen D. Spanggaard). København: Gyldendal, 2017.
- Schiller, Friedrich. *Om naiv og sentimental digtning og om det ophøjede*. (Oversættelse af Johan Johansen). København: Wivels Forlag, 1952.
- Stangerup, Hakon. *Romanen i Danmark i det attende Aarhundrede. En komparativ Undersøgelse*. Doktordisputats, København, 1936.
- Stistrup Jensen, Merete, Bente Liebst og Karen Klitgaard Povlsen. *Hjertets breve – Kvinders brevlitteratur i Danmark, Tyskland og Frankrig 1650-1920*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Todd, Janet. *Sensibility: An Introduction*. New York: Methuen & Co, 1986.
- Thielo, Carl August. *Charlotte eller forunderlige Tildragelser med Frøken von Weisensøe* (bind 1-3, andet oplag.). Sorø: Det Ridderlige Academ. Bogtrykker, 1758.

